

ՀԱՅ ԲՅՈՒՇԵՆ ՄԷ ԵՐԿՈՅԱՍՈՆԵՐԱՐԻ ԴԱՐԱՆՆԵՐ

ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ ԵՒ ԻՒՐ ԶԵՐՄԱՆՑ ՄԽԻԹԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ներկայ յօդուածը թարգմանած ենք Պր. Դոկտ. Թորգոմեանի այն աշխատասիրութեանէն՝ զոր ընթերցած է Պարիսի Բժշկական Կաճառին տարւոյս 25 Յուլիսի նստին մէջ : Բանասէր բժշկիս այս առաջին քայլն՝ որ այնչափ գնահատուեցաւ յիշեալ Կաճառէն ու պարիսեան մամուլէն, իրաւ է որ քիչ մը համառօտ եղած է Մխիթար Հերացիի նման նշանաւոր մատենադրի մը մասին . բայց կը մխիթարուինք կարգալով որ Պր. Դոկտոր Թորգոմեան խոստացած է Կաճառին՝ Հերացւոյ գործին ամբողջական թարգմանութիւնը տալ, հանդերձ մանրամասն եւ ընդարձակ տեղեկութիւններով :

ԽՄԲ. «ԲԱՆԱՍՆԵՐ»-Ի

Տեսարք ,

Բժշկական պատմութեան մէջ Հայը բոլորովին անծանօթ մնացած է . այն հեղինակները որոնք ճառած են այս ճիւղին վրայ, երբեք յիշած չեն այդ անունը, եւ բժշկական աշխարհը չի գիտեր ցարդ՝ թէ Հայը, Ասիոյ այդ ամենահին ազգը, ունեցած է իր բաժինը բժշկութեան մէջ, թէ ամենահին ժամանակներու մէջ Հայն այ իր դրացի Պարսիկ եւ այլ ազգերու նման մշակած է բժշկութեան արուեստը :

Տեսարք ,

Նրկար տարիներէ ի վեր հայ բժշկական պատմութեան մասին ունեցած հետազոտութիւններու շնորհիւ, այսօր առանց չափազանցութեան կրնամ յայտարարել, թէ՛ Հայաստան նախնի դարերուն մէջ ունեցած է նշանաւոր բժիշկներ, բժիշկներ՝ որք բժշկական գիտութեանց զարգացմանն աշխատած են եւ սատարած . վկայ՝ Հերոդոտոս, Մեծն Պլինիոս, Դիոդորոս Սիկիլիացի, Տուրնֆոր, Քօխ, եւ այլք :

Զեմ ուղեր թղթատել Հայոց հին պատմութիւնը՝ ձեզ թուելու համար բոլոր այն բժշկական Հայ դէմքերն ու երեւելի Հայ բուսաբանները, որք Քրիստոսէ առաջ եւ ետքն ապրեցան Հայաստանի մէջ . չեմ ջանար

յիշել Եւրոպացի պատմագիրներու վկայութիւններն իմ ճառիս ի նպաստ . եւ անմիջապէս կանգ կ'առնեմ Քրիստոսի երկոտասաներորդ դարուն մէջ , ծանօթացնելու համար Կաճառիդ , այդ դարուն պատկանող Հայ բժշկիւնրէն մին , որ հոչակաւոր եղած է ո՛չ միայն իր բժշկական բարձր կարողութեամբն ու գիտութեամբն , այլ եւ իր մէկ երկասիրութիւնովն , որ յաւէտ յիշատակելի մնացած է Հայոց մէջ :

Մխիթար ՀերԱՅԻ , այս է ճառիս նիւթ եղող Հայ բժշկին անունը , էր մին այն հոչակաւոր անձնաւորութիւններէն , եւ կամ այն Հայ ուսումնականներու եւ գիտուններու խումբին անդամներէն , որք Փոքր Հայոց կամ Կիլիկիոյ մեծ փառքն եղան ժի դարուն . դա՛ր վերածնութեան Հայ ազգին , դար յառաջդիմութեան եւ բարեբաւոտութեան Հայ ազգին , որուն պատմութիւնը ժամանակաւ ա՛յնչափ ճարտարօրէն գրեցին , Վիկտոր Լանգլուա , Նդ . Դիւլորիէ , Աբրա Մարտեն , Բրոսէ , Էօթէն Բոռէ , Գատտէրիաս եւ այլք :

Մխիթար բժիշկ Պարսկահայոց Հեր քաղաքէն էր . ծնած է ժի դարու երկրորդ քառորդին , եւ այդ դարու երրորդ քառորդին վերջերն արդէն եղած է հոչակաւոր :

Մանուկ հասակէն սիրող գիտութեանց , Մխիթար Հերացի իւր ուսումը կ'առնէ նախ Պարսից , ապա Յունաց , բայց աւելի Սրբաբաց քով , ինչպէս կ'ուսանինք զայս անոր երկասիրութեան Յառաջաբանէն , զոր բժշկական Կաճառիդ այսօր ծանօթացնելու պատիւը պիտի ունենամ :

Վաւերական վկայութիւններ կը հաստատեն՝ թէ Մխիթար Հերացի ո՛չ միայն բժշկութեան մէջ ճարտար էր , այլ եւ շա՛տ հմուտ փիլիսոփայութեան եւ աստեղագիտութեան , որուն համար կը ճանչցուի նա եւ Աստղագէտ ու Փիլիսոփայ տիտղոսներով , զորս տուած են իրեն իր ժամանակակիցները , մանաւանդ Ներսէս Հայրապետ հայ կաթողիկոսն , որ ժի դարու նշանաւոր բանաստեղծներէն եւ գրագէտներէն էր , եւ որ իւր երկերովը շատ ծանօթ է Եւրոպացի գիտուններուն , որպէս Բրոսէի , Էօթէն Բոռէի , Նդ . Դիւլորիէի , Վիկտոր Լանգլուայի , Աբրա Վիֆրուաի եւ այլոց :

Մխիթար , Ներսէս Հայրապետի մասնաւոր բժիշկն էր , միանգամայն մտերիմ կենակիցն այդ անուանի հայ եկեղեցականին , որ Շնորհալի այսինքն « չնորհքով լեցուն » կոչուած է , եւ Մխիթարի նուիրած է երկու հատ գեղեցիկ բանաստեղծութիւն , մին Յաղագս երկնի եւ զարդոց նորա անուն , եւ միւսն Աստուած եւ արարչագործութիւն իւր տիազոսով , որուն սկզբնասառերը կը կազմեն՝ Մ խ ի Թ ա Ր բ ժ ի շ կ ը ն կ ա լ ի Ն եր ս ե ս է զ ա յ ս բ ա ն պարբերութիւնը :

Ներսէս Շնորհալիի այս քերթուածները միայն հերիք են կարծեմ հաստատելու այն բարձր գիրքը՝ զոր ունէր Մխիթար , եւ ապացուցանելու այն մեծ համբաւը՝ զոր կը վայելէր նա Կիլիկիոյ մէջ , իբրեւ բժիշկ եւ իբրեւ աստեղաբաշխ :

Յայտնի իմն է , որ այդչափ գիտուն եւ այդչափ հմուտ անձ մը չէր կրնար իր ժամանակն առանց գրելու ալ անցունել , շարադրած էր նա ուրեմն չա՛տ զործեր , ինչպէս կը վկայեն այն հայ բժիշկները , որք ապրած են յաջորդ դարերու մէջ :

Մխիթար բժշկին գործերը՝ բոլորն ալ կորսուած են դժբաղդաբար . անոնցմէ մէկ հատը միայն հասած է մեզ , մէկ հատը՝ որ միւսներուն պէս խուժաղուժ ժամանակներու անողոքութեան զոհ կ'ըլլար , եւ բոլորովին կ'անյայտանար , եթէ Ֆրանսա զայն փրկելու բարեգոծութիւնը չունենար :

Դէպի ժն դարու սկիզբները, 1720 կամ 1725ին, Կարգինալ զը Ֆլէտօրի նախաձեռնութեամբ , Պարիսի Արքայական Մատենադարանին համար , Կ․ Պոլսոյ մէջ կը գնուին շատ մը հայերէն ձեռագիրներ , որոնց մէկ հատն էր՝ Մխիթար Հերացիին երկին ամբողջական ընդօրինակութիւնը , որ գրուած էր ժն դարու մէջ , եւ որ այսօր Պարիսի Ազգային Մատենադարանին Հայերէն Ձեռագրաց հաւաքածոյին 107րորդ հատորն է :

Ամենահազուագիւտ եւ փնտռուած աշխատութիւն մըն է այն . Հայ ժշկական գրականութեան մէջ ատոր չափ ա'ջողջ բժշկական հին գործ կայ . Պարիսի Ազգ․ Մատենադարանի օրինակն ալ մէկ հատիկ է առայժմ աշխարհի մէջ : Մխիթար զայն շարադրած է Քրիստոսի 1184 թուականին , ի խնդրոյ Դրիգոր արքեպիսկոպոսին , մականուանեալն «Տղայ» , որ այն առնին կաթողիկոս էր ամենայն Հայոց :

Ամբողջ գործը , թէեւ լի Հիպպոկրատեան եւ Գաղիանոսեան գաղափարներով , բայց կը պարունակէ նաեւ Մխիթարի առանձին գաղափարներն ալ , զորս կ'ուզեմ համառօտակի ներկայացունել բժշկական Կաճառիդ :

«ՁեռԲՄԱՆՑ ՄխիթԱՐՈՒԹԻՒՆ» , այս է անունը՝ զոր հեղինակը գրած է իւր աշխատութեան ճակատը , եւ այսպէս կոչելուն պատճառը , զի սա բժիշկը կը մխիթարէ կրթելով , եւ հիւանդը կը մխիթարէ բժշկելով :

Մխիթար՝ փոքրիկ յառաջաբանութեամբ մը , որ ո՛չ այլ ինչ է բայց իւր ինքնակենսագրութիւնը , կը պարզէ մեզ՝ իւր այս երկասիրութեան նպատակը , կը յայտնէ իր մանկութենէն ի վեր ունեցած սէրը դէպի փրկիւտփայտութիւն եւ բժշկութիւն , եւ թէ որքան հմուտ էր գործերուն Պարսիկ , Արաբ եւ Յոյն դիտնական բժշկաց , որոնց լեզուն ու գրականութիւնը գիտէր հիմնովին : «Տեսի յընթերցումն որ առ նոսա գրոցն , «կ'ըսէ Մխիթար , զի ունէին զարուեստ բժշկութեան լի եւ կատարեալ , «ըստ առաջին իմաստնոցն : Այսինքն զնախագիտութիւն որ է իմաստ եւ «վարդապետութիւն բժշկական արուեստից , եւ ի Հայք բնաւ ոչ գտի «զվարդապետութիւն եւ զիմաստ նախադիտութեան , այլ զստածունն «միայն , եւ այս ոչ ըստ կարիի եւ . լի . այլ համառօտ եւ ծաղկայ քաղ , աստի «անտի հաւաքեալ , յայլ եւ այլ գրչաց եւ մտաց այլալա՛ծ : » Եւ ճիշդ

այսպիսի գիտութեան մը պակասը լրացնելու համար է որ Մխիթար կը ձեռնարկէ գրել իր աշխատութիւնն ։

Մխիթար Հերացւոյ համար լաւ նախագիտութիւն (diagnostic) մը կատարելն եւ ստածումն (pronostic) գիտնալը , ամբողջ բժշկութեան հիմն ու տարերքն են ։ Այս առթիւ իբր վկայութիւն կը յիշէ անուանեալ Յոյն բժիշկներու, ինչպէս Հիպպոկրատ, Գալէնէն, զորս կ'անուանէ Բագարատ, Գաղիանոս, նաեւ Արաբ եւ Պարսիկ բժիշկներ, որպէս՝ Մասուա, Մասրճուա, Մուհամմատ, Մատայի, Ապուճարէհ, Սապիտկուրան, Դէվճանիս եւ այլն ։

Մխիթար Հերացիին Ձերմանց Մխիթարոսքիւնը, կամ լաւ եւս՝ Ուսուցն Ձերմանցը 46 գլուխ ունի ։

Առաջին գլուխը ամբողջ գործին գրեթէ բովանդակութիւնն է կամ համառոտութիւնն , որուն մէջ Հայ բժիշկը ջերմապէս կը յանձնարարէ ամէն անոնց որոնք բժշկական արասեստին կը պարտպին՝ սորվիլ մանաւանդ ջերմերը, զորս հիւանդութիւններ կը համարէ , բաժանելով զանոնք երեք տեսակի ։

Առաջին տեսակը կ'անուանէ՝ բորբոսայիւն եւ անբորբոս ջերմ .

Երկրորդ տեսակը՝ նոպայով եւ աննոպայ ջերմ ։

Իսկ երրորդ տեսակը սուր եւ երկարօրեայ ջերմ ։

Այս բաժանումէն վերջը , անգամ մը եւս կը հրաւիրէ ամէնուն ու շարժութիւնը ջերմերու ուսման վրայ , եւ այս՝ երեք պատճառաւ .

Նախ՝ կ'ըսէ , որովհետեւ հիւանդութիւններու մէջ , ամէնէն աւելի ջերմը յաճախ կը պատահի մարդու վրայ , եւ ջերմն է որ իրարու աննըման շատ մը ուրիշ հիւանդութիւններու ծնունդ կուտայ ։

Երկրորդ՝ որովհետեւ ո՛ր եւ է հիւանդութիւն մարդու ո՛ր եւ է մէկ երկու գործարանը եւ համ մէկ երկու անդամը հիւանդ յի՛րնէ , մինչ ջերմերը ամբողջ մարմինը միանգամայն կը հիւանդացնեն ։

Երրորդ՝ վերջապէս , վասն զի ջերմերու կեդրոնն ու աղբիւրն է սիրտը , ուրկէ անոնք շնչերակներու միջոցաւ կը տարածուին բովանդակ մարմինն մէջ ։

Իւր աշխատութեան երկրորդ գլուխին մէջ Մխիթար կը գծէ ջերմերու սահմանը , կը նկարագրէ անոնց սերունդը եւ կը թուէ պատճառները ։

«Պէտք է գիտնալ թէ՛ կ'ըսէ նա, ջերմ բուսածը բնական տաքութիւն մը «չէ, այլ բոլորովին օտար եւ տարբեր տաքութիւն մը, խառնուած այն տաքութեան՝ որ սրտին մէջ բնականէն զոյուլթիւն ունի ։ Սկիզբը դարձեալ սրտին մէջն է , ուրկէ շնչերակներու միջոցաւ բոլոր մարմինն մէջ տաքութեւնով՝ կը խանգարէ ու կ'արգիլէ մարդկային կեանքի բոլոր գործածանութիւնները, որք են՝ ուտելու եւ խմելու փափաք , ելլալ , նստիլ , կանգնիլ , ննջել , զարթնուլ եւ գեռ ի՛նչ որ կ'ընենք . սակայն՝ կը յաւելու Մխիթար , եթէ ջերմը բնութեան գործածանութիւնները կ'ար-

«գիլէ, պէտք է գիտնալ թէ բոլորովին չէ որ կ'արգիլէ, այլ մասնակի, «միայն մահը, մահը միայն բոլորովին կրնայ արգիլել կեանքի գործառւ»
«նութիւնները»»

Նախապէս տեսանք, որ Մխիթար կ'ընդունէր երեք տեսակ ջերմ. այս երեք տեսակներովն է, որ կ'աշխատի նա բացատրել ջերմերուն սահմանը, սերումն ու պատճառները, սապէս .

Երեք տեսակ ջերմ կայ, կ'ըսէ, որովհետեւ ջերմերը՝ մարդկային մարմինը ամբողջապէս կը գրաւեն, եւ մարդկային մարմինը ունի երեք բաժանում .

Առաջին բաժանումը՝ երեք հոգիներն են, այսինքն՝ հոգի քնոթեան, որուն կեդրոնն է լեարդը . հոգի կնկոնութեան, որուն կեդրոնն է սիրտը . հոգի զգայութեան, որուն կեդրոնն է՝ գլխուն առաջին փորոքը :

Երկրորդ բաժանումն է՝ չորս խոնաւութիւնները, որք են՝ արիւն, մաղձ, թուք եւ աւիշ :

Իսկ երրորդ բաժանումն է՝ մարդկային մարմինն բոլոր կարծր մասերը, այսինքն՝ ոսկր, ջիղ, մկան, կրճիկ եւ այլն :

Առաջին բաժանումը կամ երեք հոգիները խանգարող ջերմը, ըստ Մխիթարի, կը կոչուի Վիօրեայ, զի անոր սկսիլը, երեւիլը, ընթացքն ու անհետանալը՝ հազիւ 24 ժամ կը տեւէ :

Խոնաւութիւնները խառնող ջերմը կը կոչուի քորքոսային, քանզի բորբոսը խոնաւութեանց մէջ մոնելով՝ կ'այրէ զանոնք եւ ջերմ յառաջ կը բերէ :

Կարծր մասերը գրաւող ջերմը՝ կը կոչուի իւծիչ, զի այդ ջերմն ս'ըր որ ալ մուտ գտնայ, հոն իւծութիւն առաջ կը բերէ :

Ջերմերուն այս համառօտ նկարագրութիւնէն յետոյ, Մխիթար կը թուէ անոնց պատճառները, որք՝ ըստ իրեն, են արտաքին եւ ներքին :

Ջերմին արտաքին պատճառներու աղբիւրներն են՝ տաք օդը, ցուրտը, ծծմբային ջուրերն եւ ուրիշ այլ եւ այլ փոթոթ ջուրերը : Ներքին պատճառներու առթիւ են՝ արտմութիւնը, յուզումները, հոգերը, վախը, նախաճանութիւնը, անձուկը, ինչպէս նաեւ տաք կերակուրներն, տաք ըմպելիները, անհալ կերակուրներն եւ այլն :

Այս պատճառներուն համեմատ, Մխիթար կը թուէ շատ մը ջերմեր, ինչպէս, ջերմ արեւահարութեան, ջերմ յուզման, ջերմ բարկութեան, ջերմ յոգնութեան, ջերմ հազի, ջերմ հարբութի, ինչպէս եւ ջերմ պընդութեան, ջերմ փորանցութեան, ջերմ վերաց, եւ այլ տեսակ տեսակ շատ մը ջերմեր, զորս աւելորդ կը համարեմ թուել :

Այս ջերմերուն հետ՝ կը նկարագրէ նաեւ աթիւնքոս, անթիլիոս, փաւնթիո, քեքոստոս, իմիքեղոստոս ըսուած ջերմերը, զորս յիշելով եւ եթ կը բաւականանամ :

Այս տեսակ տեսակ ջերմերը մի առ մի նկարագրելէ վերջը՝ անոնց ամէն մէկին համար ստաժման առանձին գլուխներ կը գրէ Հերացին, եւ

այսու կը յանձնարարէ շատ մը դեղեր կարեւոր եւ հետաքրքրական, զորս առանձին աշխատութեանս ւր նիւթ ընելու կը պահեմ առ այժմ :

Մխիթար Հերացիին գործը գրուած է հին հայերէնով, այսինքն՝ դժբաքար : Պարիսեան օրինակին վրայէն 1832ին Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութիւնը հրատարակեց զայն նոյնութեամբ : 150 էջէ բաղկացեալ հատոր մըն է , զոր մանրամասն բացատրութիւններով եւ տեղեկութիւններով կը թարգմանեմ այժմ Ֆրանսերէնի , զայն մօտ ժամանակի մէջ Քըժըշկական Կաճառիդ ներկայացնելու փափաքով : Այն ատենն անշուշտ այս հայ բժշկին գործը աւելի աղէկ պիտի ճանչցուի , եւ աւելի աղէկ գնահատուի :

Ստուգիւ չգիտենք թէ ե՞րբ մեռած է Հերացին Մխիթար . ըստ ամենայն հաւանականութեան , անոր մահը պատահած ըլլալու է դէպի ԺՔ դարուն վերջերը կամ ԺԳին սկիզբները , ինչպէս կը յայտնեն զայս անոր վրայ խօսող հեղինակները , մանաւանդ Հ . Ղեւոնդ Վենետիկի եւ Հ . Ղեւոնդ Վիեննայի :

Մխիթար Հերացիին հետ Հայ ազգը կորսնցուցած է ականաւոր բժշկի մը : Անոր գործերը ջերմապէս գնահատուած իւր ժամանակակիցներէն առաջնորդ եւ ուղեցոյց եղած են ուրիշ շատ Հայ բժշկներու , որք ապրած են յաջորդ դարերու մէջ , ինչպէս՝ Ամիրտովաթ , Ասաբ , Պունիաթ , որոնց աշխատութեանց օրինակներն ալ կը գտնուին Պարիսի Ազգային Մատենադարանի Հայերէն Զեռագիրներու հաւաքածոյին մէջ :

Կը վերջացնեմ , եւ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ բժշկական Կաճառիդ այն մեծ պատուին համար , զոր հաճեցաւ ընել ինձ , իւր բեմին վրայ պահ մը խօսելու արտօնութիւնը շնորհելով :

Շատ ցամաք էր նիւթս կը խստովանիմ , սակայն՝ կարծեմ թէ Մխիթար Հերացիով պատիւ ունեցայ նոր էջ մը յաւելուլ Ասիոյ բժշկական պատմութեան , որ տակաւին չ'աւ մթապատ է , եւ բժշկական Կաճառին Տարեգրութեանց մէջ ալ արձանագրել Հայ բժշկական անուն մը . շատ հին , Մխիթար Հերացին , որ երկոտասաներորդ դարու Արաբական դպրոցին աշակերտ , իւր բազմաթիւ աշխատութիւններով , իր դարուն եւ իր երկրին բժշկական արուեստին զարգացմանը նպաստաւոր եղած է :

Մխիթար Հերացիին Զեռմանց Մխիթարութիւնը , բժշկական ամենակտրեւոր գործ մըն է , արժանի հետազոտութեան : Կը պարունակէ այն չ'աւ կարեւոր տեղեկութեւններ եւ ա՛յնպիսի գաղափարներ , որք ներկայ դարուս բժշկական մէկ քանի վարդապետութիւնները կը շօշափեն , այս կէտն է ահա , զոր պիտի ջանամ մօտ ապագայի մէջ ծանօթացնել բժշկական Կաճառին :

Դոկտ. ՎԱՀՐԱՄ Թ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ